

Wiesław Śladkowski

Dla Polski i Francji Maria Curie-Skłodowska w latach I wojny światowej

Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska. Sectio F, Historia 66/2, 67-77

2011

Artykuł został opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

ważnych przerw spowodowanych wykolejeniem się lokomotyw, między innymi w okolicach Krasnegostawu. W tej sytuacji, z chwilą przejścia powiatów środkowej i południowej Lubelszczyzny w obszar okupowany, Austriacy rozpoczęli z końcem września 1915 r. budowę szerokotorowej linii wojskowej z Bełżca przez Zawadę–Krasnystaw aż do Rejowca, z którego dogodnie można było dojechać zarówno do Lublina, jak i do Kowla. Układanie torów rozpoczęto od stacji Bełżec, skąd już od 23 października 1887 r. funkcjonowało połączenie kolejowe z Rawą Ruską i Lwowem.⁴ Budowę odcinka finansowano ze środków będących w dyspozycji kolejnictwa monarchii. Z wyjątkiem działań o charakterze pomocowym, miejscowe władze okupacyjne nie partycypowały w kosztach tej inwestycji. Z ramienia wiedeńskiej dyrekcji kolei prace budowlane nadzorował mjr Pühringer. Kolej wybudowano w ekspresowym tempie, ostatni odcinek Żulin–Rejowiec został oddany do eksploatacji 28 lutego 1916 roku. Początkowo kolej miała wyłącznie charakter wojskowy. Mankamentem było to, że niektóre jej odcinki – zwłaszcza w rejonie Krasnegostawu – były bardzo kręte, stąd też nie gwarantowała ona szybkiego ruchu kolejowego. Służyła głównie do dowozu drewna i całego zaopatrzenia na front. Dopiero w połowie lipca 1916 r. zezwolono na jej trasie na ograniczony ruch pasażerski. W tym też czasie wybudowano szereg przystanków i bocznic. W Krasnymstawie były 2 bocznice kolejowe oprócz rampy przy torze głównym. W wyniku uzgodnień, część niemieckiej kolejki wąskotorowej odkupili Austriacy.⁵ Była ona przez kilka miesięcy oddana do przewozu pasażerskiego na trasie: od Trawnik przez Oleśniki–Dobryniów–Łopiennik–Krasnystaw do Wólki Orłowskiej. Wiosną 1916 r. ukończono całkowity demontaż niemieckiej kolei polowej⁶. W jej miejsce rozpoczęto budowę kolei wąskotorowej, na trasie: Izbica–Tarnogóra–Piaski Szlacheckie–Chorupnik–Żółkiewka, służącej wyłącznie do przewozu płodów rolnych, słomy i paszy dla koni. Zapewne ze względów finansowych budowa kolejki ciągnęła się bardzo długo, gdyż 28-kilometrowy odcinek w pełni oddano do eksploatacji dopiero 1 września 1917 roku. Docelowo wyposażono ją w 348 wagoników ciągniętych wyłącznie przez konie. Nigdy nie przydzielono jej lokomotyw. Średnią wydajność kolejki obliczono na 805 ton

⁴ H. Chwedyk, *Koleje wąskotorowe Ordynacji Zamojskiej*, Zamość 2006, s. 39.

⁵ AGAD MGGL Oddział Komunikacji i Umocnień. Meldunek z dnia 29 czerwca 1916 r., k. 211–212.

⁶ APL CK KPwK, sygn. 3. Fahrplan der Feldbahn Wólka Orłowska–Trawniki gültig ab 16 Jänner 1916, k. 9. Na kolei szerokotorowej ruch pasażerski wprowadzono od 16 lipca 1916 roku. Natomiast niemiecka komendantura kolei polowej i 104 Feldbahn Betriebskompane stacjonowały w Trawnikach jeszcze do 16 kwietnia 1916 r. – Karl Büscher, *Meine Kriegserinnerungen*. Album niemieckiego oficera w zbiorach Muzeum Regionalnego w Krasnymstawie.

towarów miesięcznie.⁷ Praktycznie natomiast, kolej ta miesięcznie przewoziła w granicach tysiąca ton płodów i towarów rolnych⁸.

W krasnostawskiej komendzie został opracowany przez powiatowego inżyniera por. Juliusa Gyárfása projekt przedłużenia kolei wąskotorowej, która miała biegnąć od Żółkiewki do miejscowości Wysokie. Z drugiej strony planowano połączenie jej z Krasnymstawem przez boczną linię biegnącą przez Gorzków, Niemienice i Krakowskie Przedmieście. Z uwagi jednak na brak środków finansowych, projekt ten nigdy nie wszedł w fazę realizacji⁹. Był to zresztą jeden z nielicznych akcentów komendy w sprawie kolei, która nie podlegała kompetencji komendanta powiatu. Całkowity nadzór nad nią leżał w gestii Wojskowego Kierownictwa Transportów Kolejowych z siedzibą w Krakowie, które dysponowało delegaturami na terenie okupowanym. Odcinki linii kolejowej na obszarze powiatu krasnostawskiego podlegały Komendzie Kolei-Północ z siedzibą w Radomiu, a ekspozyturą w Lublinie¹⁰.

Drugi obszar, w którym władze okupacyjne angażowały się gospodarczo, stanowiły drogi główne biegnące przez ziemie powiatu. Utrzymywano dobry stan techniczny drogi lubelsko-zamojskiej: od Piask do Izbicy, drogę Krasnystaw-Rejowiec oraz drogę Krasnystaw-Gorzków-Żółkiewka. Przez pewien okres, od wiosny 1916 r., na trasie Lublin-Krasnystaw-Zamość kursowała komunikacja autobusowa mająca przystanki w każdym mieście przy poczcie głównej¹¹. Z uwagi na obostrzenia podróżne, korzystali z niej głównie wojskowi. Za stan pozostałych dróg gruntowych byli odpowiedzialni wójtowie gmin. Naprawiano je, tak jak przed wojną, dzięki organizacji robót publicznych, w których uczestniczyli mieszkańcy, w tzw. dni szarwarkowe. Istnieją sprzeczne wzmianki na temat słowności rzeki Wieprz, w tym okresie, na wysokości Krasnegostawu.

Do kopania schronów i okopów oraz utrzymania stanu technicznego koszar, kolei, dróg, budowy mostów i ujęć wody, a także transportów towarów od jesieni 1915 r. organizowano grupy robocze. Początkowo obowiązkiem dostarczania robotników obarczono gminy. Niejednokrotnie do prac tych zmuszano ludzi siłą lub groźbą nakładania kar finansowych czy też pozbawieniem wolności. Na tere-

⁷ Archiwum Państwowe w Lublinie, c. i k. Komenda Powiatowa w Lublinie 1915–1918 (dalej APL CK KPwL), sygn. 42. K. u. k. Förderbahnen. Mai 1918, k. 19. APL CK KPwL, sygn. 3. *Sprawozdanie IV Komisji Zbiorów Płodów Rolnych w Krasnymstawie z 14 kwietnia 1917 r. k 1–7*, J. Lewandowski, *Królestwo Polskie .pod okupacją austriacką 1914–1918*, Warszawa 1980, s. 59.

⁸ Z wykazu za kwiecień 1918 r. wynika, że przetransportowano 1,032 tony głównie ziemniaków, zboża i słomy – za APL CK KPwL, sygn. 42. k. 35.

⁹ AGAD MGGL Oddział Budownictwa Wojskowego, sygn. 1097. Projekt Feldbahn Krasnystaw – Żółkiewka – Wysokie. k. 423.

¹⁰ AGAD MGGL Oddział Budownictwa Wojskowego, sygn. 125. Kommando Herresbahn Nord Radom, k. 428–429.

¹¹ APL CK KPwL, sygn. 3. Dziennik Urzędowy c. i k. Komendy Obwodowej w Krasnymstawie nr 7 z 16 kwietnia 1916 r. Rozkład jazdy autobusu na trasie Lublin-Krasnystaw-Zamość, k. 13.

nie powiatu funkcjonowało 5 grup (miasto Krasnystaw, rejon Fajslawic, Izbicy, Żółkiewki i Turobina), a każda z nich liczyła po 250 robotników. Trzy z nich były to grupy mieszane z rosyjskimi jeńcami. Praca w nich była ciężka i mało płatna, a przez to gremialnie unikano dobrowolnego stawiania się do niej. Niejednokrotnie grupy pracowały w terenie, a rodzina nie wiedziała, co się dzieje ze skierowanym do przymusowej pracy, gdyż obowiązywała ścisła cenzura korespondencji¹². Efekty tych działań nie były zbyt widoczne w powiecie. Wyraźne natomiast było wzburzenie społeczeństwa, spotęgowane zmuszaniem mieszkańców wsi do pracy w majątkach bogatych właścicieli ziemskich¹³.

Austriacy przejawiali małe zainteresowanie odbudową zniszczeń wojennych. Przedstawiane już od połowy 1917 r. przez radnych plany odbudowy Krasnostawu zyskiwały oczywiście aprobatę z zastrzeżeniem, że c. i k. komenda nie widzi możliwości nawet częściowego ich finansowania. Okupanci ograniczali się najczęściej do technicznego zabezpieczenia obiektów, które zajmowali, oraz do zbudowania latryn i łaźni dezynfekujących. Gospodarstwa spalone w czasie wojny otrzymały przydziały na drewno z lasów rządowych, którego wyrąb był ściśle limitowany. W uzasadnionych przypadkach przydzielano pieniądze na zakup drewna z lasów prywatnych. Gdy okazało się, że zostały poważnie przetrzebione, tam też wprowadzono ograniczenia w sprzedaży drewna, nadto ich powierzchnia została zaewidencjonowana w specjalnym spisie z czerwca 1918 roku.¹⁴ Akcję odbudowy gospodarstw koordynowali urzędnicy komendy z zarządami gmin.

Dużo uwagi poświęcano działalności aprowizacyjnej i zwiększeniu produkcji rolnej. By zatrzymać inflację, podbijanie cen i spekulacyjne działania na rynku handlowym, wprowadzono na terenie powiatu od stycznia 1917 r. ceny maksymalne na produkty, które obowiązywały zarówno w handlu hurtowym, jak i w detalicznym¹⁵. Do wyżywienia armii potrzebne były ogromne ilości prowiantu. Gdy nie wystarczały kontyngenty, stosowano rekwizycje ukrywanych nadwyżek produkcji. Prowadzono też szereg działań do zaktywizowania produkcji rolnej, tj. uprawa dzierżawna pól w gospodarstwach opuszczonych¹⁶ oraz propagowanie wydajnej produkcji mięsa wieprzowego i wołowego przez zapoczątkowanie hodowli ras rozpowszechnionych w Austrii i Niemczech. Ze względu na brak koni,

¹² AGAD MGGL Akta Sztabu Generalnego, sygn. 55. Ausweis über die im Kreise bestehenden Russische – Polnische Zivil Arbeiten Abteilung, k. 412–413 i J. Lewandowski, *Królestwo Polskie... op. cit.*, s. 60.

¹³ F. Żurek, *Powiat krasnostawski w walce o wolność*, Warszawa 1937, Lublin 2009, s. 104.

¹⁴ AGAD MGGL SM KPK. sygn. 2011. Privatwaldungen Juli 1918, k. 102–103.

¹⁵ APL CK KPwK, sygn. 18. Tabela cen maksymalnych za okres od 1 stycznia do 31 marca 1917 r., k. 4.

¹⁶ Władze okupacyjne zgodziły się na funkcjonowanie „Towarzystwa opieki nad opuszczonymi lub zrujnowanymi przez wojnę majątkami”, które zajmowało się dzierżawą gruntów opuszczonych – za APL CK KPwK, sygn. 175. Okólnik c. i k. Komendy Obwodowej w Krasnymstawie w sprawie majątków opuszczonych i zrujnowanych wojną, k. 16.

które zabrano ze wsi dla frontu i grup roboczych, w gospodarstwach niemających możliwości uprawiania ziemi i na dawnych serwitutach przeprowadzono wiosną 1916 r. akcję odpłatnego orania przy pomocy pługów motorowych¹⁷.

Zgodnie z ustaleniami komisji płodów rolnych, corocznie dokonywano szacunkowych ustaleń co do prognozowanych w przyszłości zbiorów. Niestety, zabieranie wszystkiego, co stanowi nadwyżkę, doprowadziło do biedy we wsiach. W tej sytuacji wielu gospodarzom udzielano zapomóg w postaci zboża siewnego z obowiązkiem jego zwrotu jesienią z 20% nadwyżką¹⁸. Z aktywnością w zakresie poprawy kultury rolnej korespondowała również działalność gospodarcza w powiecie. Z uwagi na wybitnie rolniczy charakter regionu przed wojną dobrze prosperowały tu gorzelnie, piekarnie, olejarnie, tartaki i młyny, a zwłaszcza te, które zbudowano w dużych majątkach ziemskich. W sektorze budowlanym prężnie rozwijały się na terenie powiatu cegielnie, głównie w rejonie Jaślikowa, Stryjowa, Żółkiewki i Izbicy. W tej ostatniej założono, istniejącą po dzień dzisiejszy, fabrykę klinkieru. Koniunkturę w branży budowlanej zapewniły między innymi carskie inwestycje w Krasnymstawie, tj.: budowa nowego aresztu, budynku gimnazjum męskiego, pawilonu szpitala miejskiego im. św. Franciszka oraz przebudowa kościoła na cerkiew prawosławną dla wojskowego garnizonu Krasnegostawu. Austriackie panowanie przyniosło znaczący regres w tym zakresie. W związku z limitami wyřębu drewna upadło lub znacząco ograniczyło swoją produkcję wiele tartaków. Praktycznie szansę utrzymania się dostały te, którym przydzielono kontyngenty do wyrobu podkładów kolejowych i tarcicy przydatnej na potrzeby frontu. W związku z drastycznym ograniczeniem koncesji na produkcję wódki i spirytusu, 3/4 gorzelnii funkcjonujących przed wojną zostało zamkniętych. Podstawowym bowiem produktem do produkcji alkoholu były ziemniaki, których notorycznie brakowało frontowi. Zakazy fatalnie odbiły się na produkcji garbarni skór, młynów, kaszarni i piekarni. W praktyce oznaczało to nie tylko deficyt towarów konsumpcyjnych, ale także utratę stanowisk pracy. Średnio bowiem w gorzelnii czy tartaku zatrudnienie miało 10–20 osób. Sklepy oraz drobna wytwórczość skupiała się w rękach żydowskich właścicieli. Pod koniec 1917 r. w Krasnymstawie utworzono Związek Krawców i Szewców Wyznania Mojżeszowego, który skupił wokół siebie 40 rzemieślników. Członkowie postawili sobie szczytny cel udzielania zapomóg finansowych swoim rodakom, znajdującym się w krytycznym położeniu, oraz dostarczanie materiałów i ubrań w przystępnych cenach.

Austriacy w czerwcu 1918 r. nakazali wszystkim przedsiębiorcom i producentom artykułów spożywczych złożyć oświadczenia o ich działalności gospodarczej przed wojną i, według stanu na dzień wypełnienia, umieścić te dane w specjal-

¹⁷ J. Lewandowski, *Królestwo Polskie...*, s. 56.

¹⁸ *Ibid.*, s. 58.

nie przygotowanym formularzu. Z treści tych sprawozdań wynika jednoznacznie, że oprócz kilku tartaków i gorzelni w dużych majątkach, gdzie ich właściciele wystarali się o koncesję, życie gospodarcze pod koniec okupacji praktycznie zamarło. U progu odzyskania niepodległości powiat krasnostawski pod względem produkcji gospodarczej cofnął się do pierwszej połowy poprzedniego stulecia¹⁹.

INSTYTUCJE WYMIARU SPRAWIEDLIWOŚCI

Kierując się wyznacznikiem, jakim była struktura organizacyjnej komendy powiatowej, warto nieco przybliżyć funkcjonowanie organów wymiaru sprawiedliwości. Na terenie powiatu krasnostawskiego sądownictwo sprawował sąd wojskowy i sądy cywilne. Sąd Wojskowy (Militärgericht) orzekał w sprawach karnych w stosunku do osób wojskowych, a także wobec osób cywilnych podejrzanych o dokonanie poważnych przestępstw, godzących w porządek prawny ziem okupowanych, interes monarchii oraz c. i k. armii. W takich bowiem przypadkach do osób cywilnych miały również zastosowanie przepisy Wojskowego Kodeksu Karnego. Sprawy karne najpierw poddawane były procedurze postępowania przygotowawczego, a później kierowane na drogę postępowania sądowego. Sąd wojskowy miał też uprawnienia do rozstrzygania spraw w sesji nadzwyczajnej w trybie doraźnym, o czym w specjalnym obwieszczeniu powiadomiono obywateli powiatu²⁰. Nadzór nad sądownictwem wojskowym spoczywał w gestii Oddziału Sądownictwa Wojskowego w Sekcji Wojskowej Generalnego Gubernatorstwa Wojskowego w Lublinie. W sprawach karnych mniejszej wagi oraz w sprawach cywilnych orzekały sądy gminne, sądy pokoju, sądy powiatowe, trybunały mieszczące się w czterech miastach, tj.: w Kielcach, w Piotrkowie, w Radomiu i w Lublinie. Najwyższą instancją był Sąd Apelacyjny Generalnego Gubernatorstwa²¹.

Na terenie powiatu krasnostawskiego, w pierwszych miesiącach okupacji, swoje czynności podjęły sądy gminne w: Siedliskach, Wysokiem, Żółkiewce oraz sąd gminy Krasnystaw, w których obsadę stanowili pojedynczy sędziowie, mając do pomocy sekretarzy oraz po 2–3 ławników. Lokalizacja sądów nie odbiegała od tej z czasów rosyjskich. W Krasnymstawie urzędował sąd pokoju z obsadą tylko

¹⁹ Z tych sprawozdań wynika, że gorzelnie były tylko w dużych majątkach, a tartaków przetrwało tylko kilka, przy ograniczeniu produkcji i zatrudnienia. Koncesje propinacyjną otrzymało tylko 6 gorzelni – za AGAD MGGL SM KPK, sygn. 2008. Sprawozdania z działalności gospodarczej, k. 76–174.

²⁰ APL CK KPwK, sygn. 5. Obwieszczenie o sądach doraźnych. Dziennik Urzędowy c. i k. Komendy Obwodowej nr 2 z 17 listopada 1915 r., k. 3.

²¹ Szerzej o sądownictwie z tego okresu w artykule J. Lewandowskiego, *Sądownictwo w Królestwie Polskim w czasie pierwszej wojny światowej. Okupacja austro-węgierska*, „Annales UMCS”, Sectio F, vol. XXIX, Lublin 1974.

jednego sędziego, który orzekał w sprawach cywilnych i karnych mniejszej wagi. Stanowisko to w latach 1915–1916 piastował sędzia Wincenty Mazurkiewicz. Instancją odwoławczą od orzeczeń sądów gminnych i sędziego cywilnego był sąd wojskowy podległy komendzie powiatowej²². Przy sądzie pokoju w Krasnymstawie funkcjonowały także: hipoteka ksiąg wieczystych, notariat oraz komornik. Urząd komornika sprawował Stefan Racinowski²³.

W związku z reorganizacją sądownictwa zaprojektowaną w maju 1916 r., wszystkie sądy gminne stały się sądami pokoju (Friedensgericht). W wykonaniu tej reformy z dniem 1 lipca 1916 r. rozwiązano dotychczasowy Sąd Gminny w Krasnymstawie, a niezakończone sprawy przekazano pod wokandę Sądu Pokoju w Krasnymstawie, którego jurysdykcja rozciągała się na gminy: Krasnystaw, Rudka, Czajki i Izbica²⁴. Analogicznie przesunięto też personel sądu. W Krasnymstawie powstał także Sąd Powiatowy, głównie jako instancja odwoławcza od orzeczeń sądów pokoju, co oczywiście odciążało sąd wojskowy. Jednak w sprawach odwoławczych obligatoryjnie musiał zasiadać na wokandzie sędzia austriacki. Na pieczęciach używano jego nazwy, jako „Sąd c. i k. Komendy Obwodowej. Oddział dla spraw cywilnych w Krasnymstawie”.

Nie jest wykluczone, że jednym z powodów likwidacji krasnostawskiego sądu gminnego był brak lokalu sądowego. Poprzednio mieścił się on w urzędzie gminnym w miejscowości Góry koło Krasnegostawu, ale w czasie działań wojennych w lipcu 1915 r. budynek ten został kompletnie zniszczony, jak również zniszczeniu uległ areszt gminny²⁵. Nie wynika z tego natomiast, by sąd ten popadł w bezczynność. Prowadził bowiem do 20 maja 1916 r. aż 166 spraw karnych i 342 cywilne²⁶. Jednak dla interesu monarchii, na obszarze okupowanym, kluczowe znaczenie miało orzecznictwo sądów wojskowych, obligatoryjnie występujących w każdym powiecie. W Krasnymstawie został on powołany w pierwszych dniach października 1915 roku. Kierownikiem sądu został kpt. dr Alois Hellebrand, oddelegowany z sądu w Kielcach, mając do dyspozycji 3 sędziów: por. dr. Josefa Kaczorowskiego, Adalberta Tramplerera i Franza Paszkiewicza oraz 2 sekretarzy: Stanisława Ujejskiego i Karła Kolbuszowskiego²⁷. Sędziów wojskowych

²² APL CK KPwK, sygn.1. Dziennik Urzędowy c. i k. Komendy Obwodowej nr 1 z 16 października 1915 r., k. 3.

²³ APL CK KPwK, sygn.137. Wydatki na utrzymanie sądów pokoju i komornika. k. 1.

²⁴ APL CK KPwK, sygn.176. Gerichtsorganisation der Ziviljustizabteilung des MGG, Lublin 9 Mai 1916, k. 1 i sygn. 4. Sąd Pokoju w Krasnymstawie. k. 13.

²⁵ Archiwum Państwowe w Zamościu. Akta Gminy Krasnystaw 1907–1951 (dalej APZ AGK), sygn. 5. Protokół z zebrania gminnego Gminy Krasnystaw z dnia 19 grudnia 1921 r. w sprawie kupna nowego domu dla urzędu gminnego, k. 182.

²⁶ APL CK KPwK, sygn.176. Gericht des k. u. k. Kreiskommandos (Ziv. Abt.) Krasnostaw am Mai 1916, k. 81.

²⁷ APL CK KPwK, sygn.127. Ausweis über Monat November 1915 Militärgericht des k.u.k. Kreiskommandos Krasnostaw. k. 34.

często przenoszono na inne stanowiska służbowe, także do orzekania w sprawach karnych w sądzie powiatowym, a wyjątkowo również w sądach pokoju²⁸. Kpt. Hellebrant sprawował swoją funkcję do końca października 1917 r., kiedy rozwiązano większość sądów wojskowych w powiatach, a w ich miejsce utworzono takie sądy przy wojskowych inspekcjach gubernialnych w Piotrkowie, w Kielcach, w Radomiu, w Lublinie i w Zamościu.

Egzekucją wyroków sądowych orzekanych przez sądy powszechne, a w tym kar pieniężnych, zajmowały się urzędy gminne i komornicy. Karę aresztu odbywano w aresztach gminnych, ale także w krasnostawskim areszcie polowym, który formalnie powinien być przeznaczony dla osób wojskowych. Karę więzienia zwykłego wykonywano w zakładach karnych w Chęcinach, w Kielcach i w Piotrkowie, a wyroki pozbawienia wolności powyżej lat 5 w więzieniach na terenie monarchii (m.in. w Brnie)²⁹. Najsurowsze wyroki – karę śmierci w stosunku do osób cywilnych – wykonywano wyłącznie przez powieszenie w trakcie egzekucji publicznej, z której sporządzano protokół wykonania³⁰. Takie egzekucje miały miejsce także w 1916 r. w Krasnymstawie. Po dzień dzisiejszy są one wspomniane, z uwagi na drastyczny charakter i niesamowity rozgłos w społeczeństwie. Karę śmierci wobec osób wojskowych wykonywano przez rozstrzelanie, przy czym nie ma potwierdzonej informacji o takiej egzekucji w Krasnymstawie i na terenie powiatu krasnostawskiego³¹. Skazani wojskowi mogli liczyć na nadzwyczajne złagodzenie takiego wyroku z zamianą na karę wieloletniego ciężkiego więzienia. Były też i amnestie, jak chociażby ta z 16 sierpnia 1916 r. z okazji urodzin cesarza Franciszka Józefa I, która objęła skazanych z wykonywaną już karą aresztu do 6 miesięcy³², oraz z 17 sierpnia 1917 r. z okazji urodzin cesarza Karola I. Objęła ona w powiecie 6 wyroków karnych i 144 administracyjnych³³.

²⁸ W krasnostawskim sądzie wojskowym orzekali także: por. dr Anton Jagodziński, por. Władimir Brykowicz, por. Alois Bojdecki i por. Felix Grabowiecki. Niektórzy z sędziów wojskowych orzekali także w innych sądach, jak np. Franz Paszkiewicz, który przewodniczył w Sądzie Powiatowym w Krasnymstawie, a sędzia Adalbert Trampler został szefem Sądu Powiatowego w Busku – za APL CK KPwK, sygn.127. Listy płac sędziów, k. 53, sygn. 128, k. 50–51 i k. 57–58.

²⁹ J. Lewandowski, *Królestwo Polskie...*, s. 50.

³⁰ AGAD MGGL Oddział Sądownictwa Wojskowego, sygn. 1039. Wytyczne Ministerstwa Wojny z 12 lutego 1916 r., k. 135.

³¹ Jedna z egzekucji została sfotografowana, szubienica stała obok komendy żandarmerii. O drugiej wciąż żywa jest opowieść, jak Austriacy powiesili na konarach lipy 3 skazanych za rabój z bronią w rękę. Lipa ta po dzień dzisiejszy rośnie i jest dla starszego pokolenia pejoratywnym symbolem „austriackiej sprawiedliwości”. Nie jest wykluczone, że przy wschodniej ścianie muru więziennego wykonywano wyroki przez rozstrzelanie zbiegłych jeńców rosyjskich, którzy zasilali zbrojne bandy rabunkowe – przypis autora.

³² APL CK KPwK, sygn.179. Amnestie i ułaskawienia 1916, k. 6.

³³ APL CK KPwK, sygn. 6. Dziennik Urzędowy c. i k. Komendy Powiatowej nr 10 z 15 września 1917 r., k. 37.

Sądowi wojskowemu podlegał areszt polowy (Feldarrest), który mieścił się w zabudowaniach dawnego carskiego aresztu przy ul. Poniatowskiego, wybudowanego w latach 1904–1906. Aresztem kierował profos mający do dyspozycji dowódców zmian i ochronę złożoną z landsturmistów. Areszt polowy uruchomiono dopiero w grudniu 1915 roku. Pierwszym profosem został Josef Nowak, oddelegowany 23 grudnia 1915 r. z więzienia w Theriesienstadt. W krasnostawskim areszcie polowym w 1916 r. przebywało średnio 50–70 aresztowanych, a w tym 3–5 żołnierzy do stopnia kaprała. Pozostali aresztanci to rosyjscy jeńcy oraz osoby cywilne, w tym kobiety. W 1917 r. w przepelnionych celach przebywało nawet do 120 osób³⁴.

SZKOLNICTWO ORAZ DZIAŁALNOŚĆ MEDYCZNO-SANITARNA I CHARYTATYWNA

Administracja okupacyjna objęła nadzorem szkolnictwo. Szkoły publiczne uczyniono dostępnymi dla wszystkich uczniów, bez względu na obywatelstwo czy wyznanie. Centralne władze okupacyjne rozporządzeniem z 31 października 1915 r. uregulowały kompleksowo sprawy szkolnictwa, przekazując je, jak w carskich czasach, pod opiekę gmin³⁵. Podobnie jak na terenie całej okupacji, tak i w powiecie krasnostawskim zdecydowaną większość stanowiły szkoły powszechne, przemianowane na tzw. „szkoły ludowe”. Językiem wykładowym w szkołach publicznych został ustanowiony język polski choć, ku niezadowoleniu nauczycieli i mieszkańców, w czteroklasowych szkołach powszechnych wprowadzono od 3 klasy obowiązek dodatkowego nauczania języka niemieckiego³⁶. Miał on być też językiem wykładowym w tych szkołach, do których uczęszczała większość dzieci narodowości niemieckiej. Wobec niezadowolenia, w wyniku kompromisu, zgodzono się, by język niemiecki wszedł do programu nauczania od roku szkolnego 1916/1917. W praktyce uczono go tylko w niewielu szkołach, głównie na terenie większych miast.

Mimo coraz bardziej potęgujących się konfliktów między władzą a społeczeństwem, lata 1916–1917 w powiecie charakteryzują się dynamicznym rozwojem szkolnictwa powszechnego. O ile przed wojną w powiecie było 36 szkół ludowych (w czterech gminach tylko po jednej), to na koniec 1917 r. było ich aż

³⁴ APL CK KPwK, sygn.130. Feldarrest des k. u. k. Militärgerichtes in Krasnostaw. Offener Befehl Profos Josef Novak am 23 Dezember 1915, k. 1. Dalej stanowisko to pełnili: Josef Planer, Josef Najwar i Stanisław Gallas – za R. Maleszyk (red.), *Więzienie w Krasnymstawie i w Zamościu w latach 1906–2006*, Krasnostaw 2006, s. 259. Więcej o areszcie polowym w Krasnymstawie w tejże pracy na s. 45–51.

³⁵ J. Lewandowski, *Królestwo Polskie...*, s. 63.

³⁶ Budziło to skojarzenie z dawnymi czasami, gdy na siłę rusyfikowano przez obowiązek nauki w języku rosyjskim – za *Dokumenty NKN...*, s. 244–246 i J. Lewandowski, *Królestwo Polskie...*, s. 64.

120, w niektórych miejscowościach aż po dwie³⁷. Założono też szereg wiejskich przedszkoli dla dzieci w wieku 6–12 lat i domów opieki nad dziećmi. Z początkiem 1916 r. było ich 20, przy czym 19 z nich było finansowanych ze środków i dotacji będących w dyspozycji Powiatowego Komitetu Pomocy (Kreischilfskomitees), a tylko jedno, w Żółkiewce Osadzie, przez Komitet Pomocy Biskupa Sapiehy³⁸.

Rozwój szkolnictwa podstawowego był bardzo pożyteczny wobec ogromnego analfabetyzmu, zwłaszcza na wsi. Kościoły i związki wyznaniowe otrzymały możliwość zakładania szkół wyznaniowych. Na terenie powiatu funkcjonowało przed I wojną 7 szkół cerkiewnych, w których uczyło się 280 dzieci³⁹. Wspomniane rozwiązania też w jakiejś mierze zalegalizowały nauczanie w kilkunastu szkołkach żydowskich, które na terenie powiatu krasnostawskiego, pod względem warunków lokalowych, zawsze budziły zastrzeżenia władz sanitarnych⁴⁰.

Nauczycieli, zarówno do istniejących, jak i nowo tworzonych szkół, początkowo kierowano głównie z terenu Galicji. Od wakacji 1916 r. zaczęto organizować w powiatach i w Lublinie kursy nauczycielskie dla nowej kadry⁴¹. Nauczyciele uczyli także religii, tylko w nielicznych przypadkach nauczanie to prowadzili wikariusze z miejscowych parafii⁴². Pensje nauczycieli szkół ludowych i środki na ich utrzymanie wyznaczała komenda powiatowa. Nie były one wysokie, w zależności od ilości godzin lub stanowiska wahały się od 900 do 1450 koron rocznie. Płace i zakres czynności nauczycieli uregulowano w rozporządzeniach komendanta powiatu z 28 grudnia 1915 r. i 26 stycznia 1916 roku⁴³. 3 stycznia 1917 r. oficjalnie otworzono Gimnazjum Realne w Krasnymstawie, mieszczące się w budynku przy ul. Lubelskiej (obecnie róg ul. Matysiaka i PCK). Pierwszym dyrektorem został pochodzący z Lwowa kpt. c. i k. armii Jan Wowczak.⁴⁴ Funkcjonowało też prywatne gimnazjum dla kobiet, w którym uczyło się pod koniec

³⁷ AGAD MGGL SM KPK, sygn. 2008. Gemeindvolkschulen von den Kriege und Ende 1917, k. 66.

³⁸ AGAD MGGL SM KPK, sygn. 2009, Verzeichnis der Kondergärten und Konderbewahranstalten am 28 Jäner 1916, k. 58–59.

³⁹ AGAD MGGL SM KPK, sygn. 2008. Gemeindvolkschulen von den Kriege und Ende 1917, k. 67.

⁴⁰ K. Zieliński, *Żydzi w powiecie krasnostawskim w czasie pierwszej wojny światowej*, „Rocznik Chełmski”, t. IX, Chełm 2003, s. 152–153.

⁴¹ J. Lewandowski, *Królestwo Polskie...*, s. 65, R. Mitzka, *Die k. u. k. Militärverwaltung in Russisch – Polen*, [w:] *Die Militärverwaltung in den von den österreichisch – ungarischen Truppen besetzten Gebiet*, Wien 1928, s. 18.

⁴² APL CK KPwK, sygn. 151. Pokwitowania wypłat dla nauczycieli za nauczanie religii w I półroczu 1916 r.

⁴³ APL CK KPwK, sygn. 155. Dowody wypłaty dla nauczycieli za mc VII 1916 r., k. 1–3.

⁴⁴ Szerzej o historii krasnostawskiego gimnazjum, a później liceum, w pracy A. Tworuszko, *90 lat Gimnazjum i Liceum im. Władysława Jagielly w Krasnymstawie*, Krasnostaw 2007.

1917 roku 38 dziewcząt⁴⁵. Ze strony komendy szkolnictwo nadzorował inspektor do spraw szkolnictwa Johann Logiński (lub Łogiński), który był także dysponentem środków finansowych na płace i wydatki rzeczowe⁴⁶. Najniższym natomiast ogniwem dozoru nad szkołami ludowymi były, powołane wspomnianym wcześniej rozporządzeniem, gminne rady szkolne, zwane także zarządami szkolnymi. Większe szkoły miały własną radę, mniejsze – podlegały najczęściej radom gminnym. Wskutek takich rozwiązań na obszarze całego powiatu było ich 47. Jedną z nich kierował osobiście zarządca dużego majątku Franciszek Kozaryn, a kolejną, w gminie Rudka, Ksawery Okulicz⁴⁷. Rady odegrały bardzo konstruktywną rolę zwłaszcza w momencie przekazania szkolnictwa ludowego, jak i gimnazjalnego, pod polski zarząd. Wówczas dobrze sprawdziła się zasada bezpośredniej opieki gminy nad szkołami finansowanymi w 1918 r. już z dotacji Ministerstwa Wyznań, Religii i Oświecenia Publicznego.

Nauczanie w szkołach wspierała Polska Macierz Szkolna – organizacja kulturalno-oświatowa – założona w 1906 r. i zalegalizowana przez władze okupacyjne w 1916 r. Na terenie powiatu krasnostawskiego na początku 1917 r. utworzono Centralny Zarząd Okręgowy, do którego włączono nowe koła: w Krasnymstawie (pod przewodnictwem ks. Stanisława Szepietowskiego), w Żółkiewce (kierowane przez Hannę Mazurkiewiczówną), w Wysokiem (kierowane przez ks. Wacława Wąsowicza) oraz w Małochwieju (pod kierownictwem Jana Czuby)⁴⁸. Wcześniej funkcjonowały już koła w: Bzitem, Surhowie, Tarnogórze i Niemienicach, liczące od 30 do 70 członków⁴⁹. Szkolnictwo mogło też liczyć na wsparcie 2 bibliotek w Krasnymstawie i w Żółkiewce, posiadających po około 2000 książek. Ta skromna liczba woluminów pochodziła najczęściej z darów i z Galicji, gdyż po odejściu Rosjan księgozbiór praktycznie w całości został wymieniony, a książki w języku rosyjskim, uznane za bezwartościowe, najprawdopodobniej zostały potraktowane jako podpałka w piecach. W Krasnymstawie istniała tylko jedna, działająca od 1906 r., księgarnia i zarazem drukarnia prowadzona przez Chila Szołsona, która mieściła się przy Placu Cerkiewnym. Właścicielem, także jedyne w mieście, zakładu fotograficznego był mieszkaniec Goraja Moszek Zyntak⁵⁰.

Obejmując we władanie powiat, Austriacy zorientowali się w jego fatalnym stanie sanitarnym. Krasnostaw, jak i szereg miasteczek gminnych, nie miał kanalizacji, a pogarszające się warunki życia społecznego skutkowały szybkim

⁴⁵ 2008 AGAD MGGL SM KPK, sygn. 2008. Privat Realgymnasium für Mädchlen, k. 67.

⁴⁶ APL CK KPwK, sygn. 153. Wydatki rzeczowe na potrzeby szkolne i kancelaryjne, k. 2–11.

⁴⁷ APL CK KPwK, sygn. 174. Wykaz zarządów szkół ludowych, k. 34.

⁴⁸ APL CK KPwK, sygn. 6. Dziennik Urzędowy c. i k. Komendy Powiatowej w Krasnymstawie nr 12 z 31 października 1917 r. Powstanie nowych kół Macierzy Szkolnej, k. 40.

⁴⁹ 2008 AGAD MGGL SM KPK, sygn. 2008. Wykazy organizacji działających w powiecie krasnostawskim na koniec 1917 r., k. 91–96.

⁵⁰ K. Zieliński, *Żydzi w powiecie...*, s. 146.

wzrostem liczby chorób zakaźnych. Nie można wykluczyć, że ich wykwit zawdzięczano także armii austriackiej, która przynajmniej do początków 1916 r. nadal była siedliskiem wszawicy, tyfusu i cholery. W pierwszej kolejności ekshumowano groby żołnierzy wykopane w pobliżu ujęć wody, rowów i rzek, by nie stały się przyczyną zarazy. Następnie wybudowano latryny i łaźnie dezynfekujące dla żołnierzy. Wojskowi, robotnicy przymusowi, a nawet jeńcy, pracujący w grupach roboczych, zostali objęci bezpłatnymi szczepieniami. Całość prac sanitarnych nadzorował lekarz powiatowy współdziałający ze wszystkimi placówkami medycznymi. Od początku 1916 r. objęto stałą obserwacją przypadki zachorowań na tyfus brzuszny i płamisty. Kryzysowa sytuacja wystąpiła latem 1916 roku.⁵¹ Wówczas chorych izolowano w Szpitalu Kolumn Sanitarnych Krakowskiego Księzęco-Biskupiego Komitetu Pomocy dla Dotkniętych Klęską Wojny w Krakowie, z siedzibą w Wyganowicach, liczącym 25 łóżek⁵², oraz w szpitalu zakaźnym, urządzonym w dawnym budynku parafialnym przy cerkwi prawosławnej, zwanym „Weisenheim”, w którym wygospodarowano miejsce na 30 łóżek. Jesienią 1916 r. austriackie służby medyczne opanowały rozwój chorób zakaźnych w powiecie, co niewątpliwie należy poczytywać za znaczny sukces.

Szpitaly zakaźne, choć pełniły ważną rolę, nie mogły zapewnić pełnej opieki medycznej osobom potrzebującym. Pomoc taką świadczyły jeszcze dwa szpitale na terenie miasta Krasnegostawu: szpital św. Franciszka na 50–60 łóżek i szpital Czerwonego Krzyża, obok koszar kozackich, z 30 łózkami, z którego korzystali głównie wojskowi⁵³. W powiecie funkcjonował jeszcze oddział szpitalny w Żółkiewce. Szpitale krasnostawskie i w Żółkiewce utrzymywały się z kasy c. i k. komendy powiatowej, a konkretnie ze ściągniętych pieniężnych kar grzywny oraz z dobrowolnych datków osób zamożnych i licznych instytucji charytatywnych, działających głównie na terenie monarchii naddunajskiej⁵⁴. Na terenie powiatu pod koniec okupacji funkcjonowało 5 aptek: Antoniego Szcześniewskiego w Krasnymstawie, Klemensa Łapińskiego w Izbicy, Edwarda Skokowskiego w Gorzkowie, Jana Muszalskiego w Żółkiewce oraz Feliksa Grodzkiego w Turobinie⁵⁵.

Choroby były najczęściej pochodną biedy, ta zaś w powiecie krasnostawskim z każdym miesiącem była coraz bardziej widoczna. Na pomoc pospieszyły w pierwszej kolejności polskie organizacje inspirowane między innymi przez

⁵¹ APL CK KPwL, sygn.7. Stand der Infektionskrankheiten im gebiete des k. u. k. MGG in Polen am 22 Juli 1916, k. 151.

⁵² APL CK KPwK, sygn.138. Szpital Kolumn Sanitarnych Krakowskiego Księzęco-Biskupiego Komitetu Pomocy dla Dotkniętych Klęską Wojny w Wyganowicach, k. 1–3.

⁵³ AGAD MGGL SM KPK, sygn. 2008. Situationsplan der Stadt Krasnostaw am 1September 1918, k. 49–50.

⁵⁴ APL CK KPwK, sygn. 5. Dziennik Urzędowy c. i k. Komendy Powiatowej w Krasnymstawie nr 1 z 1 stycznia 1917 r. Powstanie nowych kół Macierzy Szkolnej, k. 40.

⁵⁵ APL CK KPwK, sygn. 77. Wykaz aptek i szpitali w powiecie krasnostawskim we wrześniu 1918 r., k. 2.